

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.1>

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ОНОВЛЕННЯ ГЛАВИ 16 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ЗМІНА ПАРАДИГМИ

Гриняк Андрій Богданович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України, заступник директора Інституту
правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії
наук України з наукової роботи



Статтю присвячено аналізу дискусійних питань оновлення глави 16 Цивільного кодексу України. Акцентовано увагу на доцільності сприйняття позитивного досвіду імплементації гармонізованих підходів ЄС у ЦК України. Наведено аргументи щодо доцільності об'єднання глави 16 із главами 52 і 53 ЦК України. Це пов'язано, зокрема, з усуненням певного дисбалансу в межах Книги п'ятої ЦК України, де закріплено загальні положення про зобов'язання, загальні положення про договір, однак загальних положень про делікти не виокремлено. Розглянуто питання найменування такої об'єднаної глави та запропоновано за аналогією з DCFR главу 16 ЦК України назвати «Договори та інші правочини», зберігши історично установлене ще в Цивільному кодексі УРСР 1922 року використання терміна «правочин».

Змістовне переформатування матеріалу в межах об'єднаної глави 16 ЦК України запропоновано здійснювати з огляду на необхідність диференціації договірних зобов'язань на комерційні та споживчі; включення нових (непоіменованих) договірних конструкцій, комплексних (змішаних) і нетипових договірних взаємозв'язків; деталізацію положень про «несправедливі» умови договору, що призводять до істотного дисбалансу договірних прав та зобов'язань на шкоду споживачів; відмову від загального правила про обов'язковість письмової форми договору; можливість укладення договору з використанням електронних засобів; включення в канву об'єднаної глави ЦК конструкцій типового та примірного договорів; уточнення положення про попередній договір; розмежування станів визнання договору неукладеним та недійсним, нікчемним та оспорюваним; редагування положень про договір на користь третьої особи; закріплення спеціальних правил про переддоговірну відповідальність тощо.

Ключові слова: договір, правочин, укладення договору, зміна договору, розірвання договору, форма договору, недійсність договору, переддоговірна відповідальність.

Hryniak Andriy. Discussion issues of combining chapters on transactions and civil law contracts: updating book one of the Civil code of Ukraine

The article analyzes the controversial issues of updating Chapter 16 of the Civil Code of Ukraine. The author emphasizes the expediency of adopting the positive experience of implementing the EU harmonized approaches in the Civil Code of Ukraine. The article provides arguments for the expediency of merging Chapter 16 with Chapters 52 and 53 of the Civil Code of Ukraine. This is due, among other things, to the elimination of a certain imbalance within Book Five of the Civil Code of Ukraine, which contains general provisions on obligations, general provisions on contracts, but no general provisions on torts. The author considers the issue of naming such a combined chapter and suggests that, by analogy with the DCFR, Chapter 16 of the Civil Code of Ukraine should be entitled «Contracts and Other Transactions», retaining the historically established use of the term "transactions" in the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1922.

It is proposed to reformat the material within the framework of the unified Chapter 16 of the Civil Code of Ukraine based on the need to differentiate contractual obligations into commercial

and consumer obligations; to include new (unnamed) contractual structures, complex (mixed) and atypical contractual relationships; to detail the provisions on "unfair" contractual terms and conditions which lead to a significant imbalance of contractual rights and obligations to the detriment of consumers; abandonment of the general rule on the mandatory written form of a contract; the possibility of concluding a contract using electronic means; inclusion of model and sample contracts in the framework of the unified chapter of the Civil Code; clarification of the provision on a preliminary contract; distinction between the states of recognition of a contract as unconcluded and invalid, void and contested; editing of contract provisions in favor of a third party; consolidation of special rules on pre-contractual liability, etc.

Key words: *contract, transaction, conclusion of a contract, amendment of a contract, termination of a contract, form of a contract, invalidity of a contract, pre-contractual liability.*

Постановка проблеми. Розпочинаючи аналіз підходів до оновлення глави 16 Цивільного кодексу України з урахуванням необхідності їх гармонізації зі стандартами Європейського Союзу, насамперед варто наголосити, що вироблення таких спільних підходів є нагальним питанням як для нашої країни, так і для країн-членів ЄС. Пов'язано це як з низкою чинників глобалізаційного характеру, так і з проблемою поділу правопорядків на: 1) європейський правопорядок загалом; 2) міжнародний правопорядок, що виникає в межах ЄС (інтернаціональний правопорядок); 3) транснаціональний правопорядок (*sui generis*) («soft law», «lex mercatoria»); 4) національні правопорядки держав-членів ЄС. Сьогодні ж цей процес ускладнюється й міжнародними конфліктами.

Вищенаведені чинники безпосередньо чи опосередковано впливають і на розвиток сучасного договірного права ЄС. Зокрема, це пов'язано з особливостями приватноправових кодифікацій національного законодавства окремих країн, яке подеколи не відповідає глобалізаційним економічним інтересам. Зазначене підтверджується наявністю в межах ЄС трьох моделей договірного права – французької, німецької та англійської [1], що серйозно ускладнює механізм гармонізації договірного права та призводить до пошуку альтернативних шляхів, як-от гармонізація колізійних норм про договірні зобов'язання. Саме тому процес гармонізації договірного права ЄС сьогодні спрямований на узгодження спільних підходів, вироблення загальних принципів договірного права (так звана мінімальна гармонізація), коли на рівні директив ЄС закріплюються тільки мінімальні стандарти, а країни-члени можуть встановлюю-

вати більш жорсткі вимоги до договірного регулювання приватноправових відносин. Такий підхід у європейській правовій доктрині пояснюється можливістю визначення базового рівня однакового регулювання та можливістю збереження національних особливостей [2, с. 600].

Варто наголосити, що процеси зближення правових систем є можливими виключно за умови розробки гармонійного внутрішнього законодавства. Це, відповідно, і стимулює продовжувати роботу над оновленням Цивільного кодексу України, зокрема над завершенням підготовки оновленої редакції Книги першої, щодо глави 16 якої сьогодні тривають дискусії, на яких зосередимо детальніше увагу.

Мета статті – знайти відповіді на дискусійні питання при оновленні глави 16 ЦК України «Договори та інші правочини».

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Щодо доцільності об'єднання та назви Глави 16 ЦК України.

На стадії обговорення пропозицій щодо оновлення Книги першої ЦК України постало питання об'єднання «розпорошеного» нормативного матеріалу про правочини та загальні положення про договори між главою 16 «Правочини» та главами 52 «Загальні положення про договір» і 53 «Укладення, зміна і розірвання договору». Зазначена ідея щодо доцільності об'єднання в межах однієї глави нормативного матеріалу щодо конструкції договору та правочину закріплена в Концепції оновлення Цивільного кодексу України [3, с. 11] та обґрунтовується змістовним наповненням зазначеної глави, оскільки в ній ідеться про договір як правочин, як юридичний факт, а не як зобов'язання. Щодо цього варто підтримати міркування Н. С. Кузнецової, що з погляду загаль-

ної архітектури ЦК України цей розділ «Загальні положення про договір», який розміщений між розділом I «Загальні положення про зобов'язання» і розділом III «Окремі види зобов'язань», певною мірою порушує логічну єдність інституту зобов'язання [4, с. 347].

Пошук найбільш дієвих підходів щодо об'єднання «розпорошеного» нормативного матеріалу про правочини (гл. 16) та договори (гл. 52, 53) у ЦК України доцільно розпочати з обґрунтування такої необхідності. Аналіз практики застосування положень цих глав свідчить про близькість їх змістовних частин, оскільки майже всі правочини (за винятками заповіту та довіреності, відмов від переважного права і ще деяких поодиноких дій) є договорами. Правочинну природу договору відстоював В. В. Луць, на думку якого договір є видом правочину, а саме, дво- чи багатостороннім правочинном як погодженою дією (а отже, і волею) двох або більше сторін, спрямованою на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 і 4 ст. 202 ЦК України) [5, с. 63]. Прикладом наведеного є положення § 2 «Правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону» глави 16 ЦК України, що стосуються переважно недійсності саме цивільно-правових договорів.

Ба більше, ЦК України, відійшовши від радянської моделі («можна те, що дозволено»), запровадив іншу модель («дозволено все, що не заборонено») правового регулювання. Принциповою відмінністю цих моделей є те, що остання не обмежує свою сферу тільки нормативними актами, а має справу з великою кількістю інших джерел, зокрема й з договором, який використовується не тільки цивільним, а й багатьма іншими галузями права (міжнародним, конституційним, адміністративним, трудовим, земельним тощо). Щодо цього варто навести тезу Н. С. Кузнецової, що правочин як юридичний факт перебуває під впливом двох правових «світів» – приватного й публічного. Як «агент приватного права» правочин зберігає всі ознаки, характерні приватній автономії. Водночас правочин, щоб стати юридичним фактом, має бути «протестований» публічним правом – він має відповідати нормам

об'єктивного права [4, с. 482–483]. Як юридичному факту договору притаманна спеціальна ознака, яка, незважаючи на похідну від правочину природу, відрізняє договір від інших юридичних фактів. Зокрема, у ньому фіксується воля двох і більше сторін, яка спрямована на досягнення конкретних цивільно-правових наслідків. Тобто договір як юридичний факт є правомірною дією, що відображає волю його сторін, направлену на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, зміст якого залежить тільки від такого волевиявлення.

Наведене свідчить про доцільність змістовного об'єднання в межах глави 16 ЦК України загальних положень про правочини та цивільно-правові договори. Це пов'язано й з усуненням певного дисбалансу в межах Книги п'ятої ЦК України, де закріплено загальні положення про зобов'язання, загальні положення про договір, однак загальних положень про делікти не виокремлено. Ба більше, врегулюванню договірних зобов'язань присвячено близько 500 статей, натомість недоговорним – 71 статтю, що є цілком виправданим, оскільки договір є одним із головних концептів приватного права, а недоговорні зобов'язання загалом тяжіють до публічного права (зокрема, за методом правого регулювання відповідних відносин) [6, с. 290]. Відповідно, і такий дисбаланс доцільно нівелювати шляхом переміщення глав 52, 53 у главу 16 Книги першої ЦК України. У цьому разі Книга п'ята розпочинатиметься із загальних положень про зобов'язання (як договірні, так і позадоговірні) без виокремлення Розділу II «Загальні положення про договір».

Окремого аналізу потребує й питання найменування такої «об'єднаної» глави. Щодо цього заслуговує на увагу відображений у Модельних правилах європейського приватного права (Draft Common Frame of Reference (далі – DCFR) підхід, за яким Книга II називається «Договори та інші юридичні акти». Схожий підхід закріплено і в структурі Німецького цивільного уложення, де в межах Книги I «Загальна частина» в Частині 3 «Угоди (правочини)» розміщено Розділ 3 «Договір». Такий же підхід до структурування відображено й у Цивільному законі Латвійської респуб-

бліки, де частина 4 «Зобов'язальне право» розпочинається з глави «Юридичні угоди в цілому», а наступна глава, що стосується цивільно-правових договорів, розпочинається із загального правила: «все, що встановлено щодо вчинення юридичних угод загалом, застосовується і до укладання договорів». Відповідно, зважаючи на наведений європейський досвід, Главу 16 ЦК України доцільно назвати «Договори та інші правочини», з огляду на назву Книги II Модельних правил європейського приватного права, однак зберігаючи історично усталене ще в Цивільному кодексі УСРС 1922 року використання терміна «правочини».

2. Щодо структурного переформатування матеріалу в межах об'єднаної глави 16 ЦК України.

З метою оптимального структурування нормативного матеріалу в межах оновленої глави 16 ЦК України доцільно подумати над її нумерацією. Вирішення цього питання можливе двома шляхами: 1) через нумерацію з додатковою цифрою; 2) через оновлення нумерації всього ЦК України. Безперечно, якщо говорити про зручність використання, то нумерація з додатковою цифрою буде більш ускладненою, зважаючи на наявний обсяг статей у главах 52 та 53 (30 статей!) ЦК України, що створюватиме труднощі в застосуванні. Водночас потрібно й усвідомлювати, що процес оновлення кодексу відбувається поетапно («покнижно»), тому пропонується робочим варіантом допоки вибрати нумерацію з додатковою цифрою, а вже коли завершуватиметься робота над останніми книгами – повернутися до цього питання та повністю переформатувати нумерацію кодексу.

3. Щодо змістовного переформатування матеріалу в межах об'єднаної глави 16 ЦК України.

Окремим дискусійним питанням, що потребує вирішення, є структурування об'єднаної глави 16 ЦК України. Пропонується главу 16 «Договори та інші правочини» ЦК України поділити на три параграфи:

§ 1. Загальні положення про договори та інші правочини

§ 2. Укладення, зміна і розірвання договору

§ 3. Недійсність договору

§ 1 «Загальні положення про договори та інші правочини».

Об'єктом правового регулювання цього параграфа буде саме договір як основний (порівняно із законодавчим) регулятор приватноправових відносин, що змістить акценти з нормативного в бік індивідуального їх регулювання із закріпленням загального правила, що «*все, що встановлено щодо договору, застосовується і до правочинів*».

У межах цього параграфа доцільно закріпити дефініції цивільно-правового договору та одностороннього правочину. Потребують перегляду підходи до загальних умов дійсності договорів та інших правочинів через закріплення презумпції їх дійсності (ст. 203), за винятком випадків, якщо вони визнані недійсними судом. Відповідно й статтю 203 ЦК України доцільно перейменувати як «*Загальні умови дійсності договору*», а самі умови дійсності класифікувати на ті, що: 1) спрямовані на забезпечення додержання суспільного правопорядку (імперативні норми); 2) спрямовані на забезпечення додержання принципу автономної волі (вимог щодо суб'єктного складу та вільного волевиявлення). Таке розмежування в юридичній літературі обґрунтовується тим, що чинність правочину як юридичного факту характеризується сукупністю двох чинників: 1) відсутністю вад самого волевиявлення як прояву приватної автономії; 2) відсутністю порушення вимог правопорядку (як порушення імперативних норм) [7, с. 38].

Змістовного перегляду потребують і глави 52 і 53 ЦК України. Зокрема, до § 1 «Загальні положення про договори та інші правочини» з метою оптимального та більш логічного структурування нормативного матеріалу стосовно конструкції договору доцільно перемістити норми щодо поняття договору та його характеризувальних ознак. Не вдаючись до дискусій щодо визначення поняття договору, одразу ж зазначимо про доцільність визначення поняття договору через спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків домовленість. Такого висновку доходимо зважаючи на певну спорідненість понять «договір» та

«домовленість», у яких закладено єдиний зміст – правові наслідки повинні виникати тільки після погодження їх сторонами і за взаємною згодою. Якщо сторони не нададуть досягнутій домовленості відповідної форми, до неї не застосовуватиметься принцип «*pacta sunt servanda*», оскільки будь-яка сторона може відмовитися від домовленості. Термін «домовленість» вживається і в низці інших статей ЦК України як синонім поняття договору (ч. 1 ст. 123, ч. 1, 2 ст. 604 ЦК України).

Щодо цього є й протилежна думка, яка ґрунтується на тому, що термін «домовленість» не охоплює конклюдентні дії та дії з передання майна за реальними договорами. На наш погляд, розробники ЦК України цілком слушно поклали в основу дефініції договору теорію згоди Р. Барнета, за якою законна дійсність договору зумовлена моральними принципами, тому що добровільні дії того, хто обіцяє, відображають його намір створити зобов'язання, що має законну силу шляхом передачі відчужуваних прав [8, с. 269]. Відповідно й запропонований підхід щодо заміни в дефініції договору терміна «домовленість» терміном «правочин» вноситиме деструктив у співвідношення договору як дво- чи багатороннього правочину й одностороннього правочину як спрямованої на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків дії особи, для вчинення якої узгодження волі не відбувається. Зважаючи на це, в оновленій редакції глави 16 ЦК України доцільно закріпити визначення одностороннього правочину, під яким розуміти дію особи (не слід виключати і їх множинність), спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Натомість визначення поняття договору слід залишити в чинній редакції як домовленості двох або більше сторін, спрямованої на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

У межах § 1 «Загальні положення про договори та інші правочини» доцільно деталізувати закріплені у ст. 3, 6 та 627 ЦК принцип свободи договору шляхом виокремлення в окремій статті «Свобода договору» принципу автономії волі сторін та закріпити загальне правило про можливість сторін з урахуванням імперативних норм вільно укладати договір чи вчиняти

інший правочин та визначати їх зміст. Потребує конкретизації можливість укладання непоійменованих договорів, до яких застосовуються загальні положення актів цивільного законодавства про договори та правочини, звичаї ділового обороту, а також у відповідних випадках аналогія закону та аналогія права.

Окремо в канву об'єднаної глави доцільно внести конструкції типового та примірного договорів. Зокрема, доцільно закріпити право сторін на укладення договору на основі типового договору, затвердженого Кабінетом Міністрів України чи іншим органом державної влади, без права відступати від його змісту, але з можливістю конкретизувати його умови. Щодо застосування конструкції примірного договору доцільно передбачити право сторін на укладення договору на основі рекомендованого Кабінетом Міністрів України, іншим органом державної влади або органом місцевого самоврядування примірного договору, у якому сторони можуть за взаємною згодою змінювати умови, щодо яких відсутні заборони на їх зміну, доповнювати його новими умовами та/або виключати з його змісту наявні.

Крім того, з метою уникнення випадків хибного ототожнення понять «типовий договір» і «типові умови» термін «типові умови» доцільно замінити терміном «стандартні умови», під якими пропонується розуміти заздалегідь сформульовані умови, призначені для багаторазового використання, які одна сторона встановлює для іншої сторони при укладанні договору. Окрему статтю варто присвятити характеристиці договору як змішаного, закріпивши положення, що елементи змішаного договору не є самостійними. У разі недосягнення згоди щодо істотних умов, необхідних для одного з елементів змішаного договору або визнання недійсним відповідного елементу змішаного договору, неукладеним або недійсним визнається змішаний договір загалом.

Потребує редакційного уточнення положення про попередній договір, зважаючи на внесені до статті 635 ЦК України зміни у зв'язку з ухваленням Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», шля-

хом закріплення в ній можливості крім стягнення збитків зі сторони, яка ухиляється від укладення основного договору, також можливості спонукання в судовому порядку до його укладення. Статтю 635 ЦК України з метою посилення тенденцій кращого правового захисту інтересів слабкої сторони доцільно доповнити правилом, що в разі укладення договору між підприємцем і споживачем, підприємець несе тягар доведення того, що запропонована ним умова була погоджена окремо. Крім того, у межах цієї ж статті варто закріпити обов'язок підприємця ще до укладення договору надати контрагенту інформацію про відповідний товар, результати робіт чи послуг.

Окремо в межах параграфу 1 глави 16 ЦК України доцільно здійснити розмежування станів визнання договору неукладеним та недійсним, а також у статті 16 ЦК України закріпити окремим способом захисту визнання договору неукладеним з відповідною презумпцією укладеності договору.

§ 2. Укладення, зміна і розірвання договору.

Параграф 2 доцільно залишити з апробованою часом назвою глави 53 ЦК України «Укладення, зміна і розірвання договору». У межах цього параграфу потребує вирішення низка питань, що стосується: 1) відмови від загального правила про обов'язковість письмової форми договору; 2) можливості відзиву оферти до її акцепту за виключенням випадків, коли в оферті передбачено її безвідкличний характер або встановлено час для її акцепту; 3) можливості закріплення в договорі особливих (непойменованих) засобів правового захисту в разі його порушення; 4) можливості укладення договору з використанням електронних засобів; 5) можливості звільнення від відповідальності за невиконання умов договору; 6) можливості зміни або припинення договору в разі виникнення труднощів при його виконанні (частковий відхід від принципу *acta sunt servanda* внаслідок закріплення права на відмову від договору); 7) захисту від недобросовісних умов у договорах; 8) розширення сфери розрахунків за договорами тощо; 9) закріплення спеціальних правил про переддоговірну відповідальність (*culpa in contrahendo*).

Як приклад останнього потребує вирішення доцільність включення положень про ведення переговорів та вирішення переддоговірних спорів у канву оновленої глави 16 ЦК України. Зокрема, доцільно включити статтю «Ведення переговорів», у якій передбачити право особи на вільне та добросовісне ведення переговорів з дійсним наміром досягти домовленостей з іншою стороною. У разі порушення цього обов'язку винна сторона відповідатиме за збитки та моральну шкоду, завдані іншій стороні таким порушенням. На інформацію отриману в процесі переговорів доцільно поширити режим конфіденційності, якщо інше не буде визначено домовленостями між ними. Розбіжності, що виникатимуть між сторонами, можуть бути вирішені судом у випадках, установлених за домовленістю сторін або законом. День набуття чинності рішенням суду, яким вирішено питання щодо переддоговірного спору, вважається днем укладення договору.

§ 3 Недійсність договору.

У межах цього параграфу глави 16 ЦК України видається доцільним зміщення акцентів шляхом розкриття недійсності правочину через положення про недійсність договору із застереженням про те, що такі положення з урахуванням вимог розумності застосовуються і до інших правочинів. Крім того, перегляд положень цього параграфу доцільно здійснювати шляхом зміни підходу від закріплення наслідків недійсності правочину (чинна редакція) до закріплення юридичних складів, з якими закон пов'язує можливість визнання договору недійсним (пропонована редакція). Такий підхід, на наш погляд, дасть змогу по-іншому сформулювати визначення наслідків недійсності договору шляхом застосування до відносин з повернення переданого за договором майна положень глави 83 ЦК, виключити з ЦК України інститут цивільно-правової конфіскації (ст. 228 ЦК) тощо.

Висновки. Підсумовуючи розгляд питань оновлення глави 16 Цивільного кодексу України, доцільно наголосити, що, зважаючи на відображені в Концепції оновлення Цивільного кодексу України ідеї, при напрацюванні нормативного масиву глави 16 ЦК України основне

завдання полягає в об'єднанні розпорошеного між Книгами першою та п'ятою ЦК України матеріалу про цивільно-правовий договір та намагання його інтегрувати разом із матеріалом про правочини, чим нівелювати певні дублювання та надмірну деталізацію, однак зі збереженням повноцінного регуляторного впливу цих норм. Зважаючи на це, основні напрями оновлення глави 16 ЦК України стосуються:

- диференціації договірних зобов'язань на комерційні та споживчі, включення нових (непойменованих) договірних конструкцій, комплексних (змішаних) і нетипових договірних взаємозв'язків;
- деталізації положень про «несправедливі» умови договору, що призводять до істотного дисбалансу договірних прав та

обов'язків на шкоду споживачів;

- відмови від загального правила про обов'язковість письмової форми договору;
- можливості укладення договору з використанням електронних засобів;
- включення в канву об'єднаної глави ЦК конструкцій типового та примірного договорів;
- уточнення положення про попередній договір;
- розмежування станів визнання договору неукладеним та недійсним, нікчемним та оспорюваним;
- редагування положень про договір на користь третьої особи;
- закріплення спеціальних правил про переддоговірну відповідальність тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Conference 'Which European contract law for the European Union?' Press Pack. University of la Sorbonne. 47 rue des Ecoles, Paris 5^{ème}, 23rd and 24th October 2008. URL: http://archiveue2008.fr/webdav/site/PFUE_/shared/import/1023_droit_europeen_contrats/European_contract_law_conference_Press_kit_EN.pdf. (дата звернення 30.06.2021).
2. Barnard C. The Substantive Law of the EU. The Four Freedoms. Second Edition. New York : Oxford University Press, 2007. P. 600.
3. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 11.
4. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 347, 482–483.
5. Новітні підходи до розуміння юридичних фактів у механізмі правового регулювання приватних відносин : зб. наук. пр. / за ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2019. С. 63.
6. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Оновлення (кодифікація та рекодифікація) цивільного законодавства України: досвід, проблеми та перспективи : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. С. 290.
7. Кузнецова Н. С., Кот О. О. Інститут правочину в цивільному праві. Актуальні проблеми співвідношення та взаємовпливу сучасної цивілістичної доктрини, законодавства та практики правозастосування в Україні : збірник статей до 60-річного ювілею доктора юридичних наук, професора Віталія Леонідовича Яроцького / упорядники: В. В. Надьон, Т. О. Музика, Ю. М. Філонова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 38.
8. Randy E. Barnett «A Consent Theory of Contract». Columbia Law Review. № 86. 1986. P. 269.